

Muhammad Sa'id al-'Ashmawi en het debat over Oost en West

Publicatie: Tijdschrift *Filosofie*

Het debat over de relatie tussen het Oosten en het Westen raakt aan de kern van de vraag hoe de islam en bij uitbreiding de islamwereld omgaat met de modernisering naar westers model. De Egyptische denker Muhammad Sa'id al-'Ashmawi (1932-2013) verdedigde de volgens hem noodzakelijke symbiose tussen rationalisme en spiritualiteit.

Enige achtergrond

De vraag naar de relatie tussen het Oosten en het Westen is niet nieuw. Ze werd al gesteld toen Egypte geconfronteerd werd met de Napoleontische expeditie van 1798 tot 1801. De aversie voor de onbehouwenheid en zedenloosheid van de Franse militairen, waaraan de Egyptische historiografen ruime aandacht besteedden, ging gepaard met een fascinatie voor het technische vernuft en voor de nieuwe wetenschappelijke en filosofische inzichten die 'les savants' in het zog van het expeditieleger met zich meebrachten.

Frankrijk bleef – vooral in Egypte – een aantrekkingspool tijdens de Arabische Renaissance, de cultuurbeweging die tussen 1850 en 1950 het modernisme in de Arabische wereld aandreef. Eén van de voorlopers ervan was Rifa'at At-Tahtawi, een imam die in 1826 een missie naar Frankrijk leidde om wetenschappelijke werken te verzamelen om naar het Arabisch te vertalen, beschreef in zijn '*Takhlis Al-ibriz fi Talkhis Baris*' (*De verfijning van het Goud in een uitgebreide beschrijving van Parijs*) het sociale en culturele leven van Parijs en zocht daarbij naar mogelijke raakpunten tussen de islam en het westers denken. Het Frans werd in Egypte de cultuurtaal. De adel, burgerij en zelfs islamitische geleerden gingen zich scholen aan de Franse universiteiten. Ambitieuze '*ulama* doen dit overigens nog steeds. Muhammad 'Abduh, het gezicht van de de *islahiya salafiya*, de grote islamitische hervormingsbeweging van eind 19de - begin 20ste eeuw, verbleef in de jaren 1880 in ballingschap in Parijs, samen met de Djamal al-Din Al-Afghani, de bezieler van het panislamisme. 'Abduh was ook nadien een graag gezien gast in de Parijse salons. (Sedgwick, 2009)

Tijdens de Arabische Renaissance nam een nieuwe intellectuele elite van schrijvers, journalisten, ingenieurs en wetenschappers de leidende rol over van het klassieke islamitische establishment. Er gingen daarbij stemmen op om meteen komaf te

maken met de oude traditionele structuren én de georganiseerde islam en zich volledig met het Westen te assimileren. Dit zou nooit gebeuren, maar er ontstond een parallelle structuur met eigen onderwijsprojecten, de ene op modernisering gericht, de andere trouw aan de traditionele zeden. Het islamitisch modernisme van de *islahiya* zocht een middenweg en wilde de klassieke islam van binnenuit fundamenteel hervormen door ook westerse wetenschappelijk concepten bij het vernieuwen van de islamitische doctrine te hanteren. 'Abduh gebruikte in zijn *idjtihad*, het vrij redeneren bij de interpretatie van de islam, ook de bevindingen van westerse wetenschappers en filosofen zoals Auguste Comte, Charles Darwin, John Stuart Mill of Herbert Spencer. Wat nuttig en niet in strijd was met de basisbronnen van de islam kon volgens hem zonder probleem overgenomen worden. Van hem is de boutade: *In het Westen zag ik islam en geen muslims, in het Oosten zie ik muslims maar geen islam.*

Naguib Mahfouz beschreef in zijn '*hulm 181*' (*Droom 181*) de zoektocht van Mustafa 'Abd ar-Raziq, een leerling van 'Abduh en Groot-imam van de Azhar van 1945 tot 1947, naar de symbiose tussen islam en het westen. Mahfouz bezocht zijn vroegere leermeester en wandelde met hem door de binnentuin naar zijn kantoor. 'Abd ar-Raziq gaf aan dat hij de bloemen in de tuin zelf geplant had '*de helft met inheemse rozen en de helft met rozen uit het Westen. Hij hoopte dat de twee een volledige nieuwe soort zouden voortbrengen, perfect van vorm en met een sublieme geur*'. (Mahfouz, 2007)

Het ideaal van 'Abduh en de droom van 'Abd ar-Raziq zouden stranden op het hardnekkige conservatisme van het islamitisch establishment en het succes van het islamistisch populisme van bijvoorbeeld de Moslimbroederschap. Ook andere factoren speelden mee. De demografische druk en de plattelandsvlucht versterkten het conservatisme in de kosmopolitische grootsteden. Het mislukte socialistische en pan-Arabische experiment van Nasser leek te bewijzen dat westerse recepten incompatibel waren met de Arabisch-islamitische wereld.

De onbevagen en kritische nieuwsgierigheid waarmee de islamitische modernisten het westers ideeëngoed benaderden werd gaandeweg vervangen door een defensieve afwijzende attitude. Het Westen werd beschouwd als een materialistische goddeloze cultuur die in contrast stond met de orthodoxie en de spiritualiteit van de islam. Deze houding was ook ingegeven door de angst om de islamitische identiteit te verliezen. Modernisten als al-'Ashmawi meenden dat deze alleen maar gebaseerd was op het nomadenideaal uit de zesde eeuw en dat het hoog tijd was de identiteit aan te passen.

De Politieke Islam

Al-'Ashmawi is een aparte en wellicht minder bekende stem in het debat over Oost en West in de islamwereld. Wie op het einde van de jaren 1980 de discussie over de islamisering van het recht in Egypte en de strijd tussen de liberale en islamistische denkers volgde kent hem wellicht wel. Hij kreeg toen ook internationale naambekendheid met zijn werk *Al-islam-as-siyasi (De Politieke Islam)* dat beschouwd werd als een moedige, in die tijd wat eenzame, refutatie van het islamisme. De belangrijkste hoofdstukken van het boek werden ook in het Frans en Engels vertaald. De term 'politieke islam' is gaandeweg ingeburgerd geraakt om het islamisme aan te duiden.

De Politieke Islam gaat in wezen over het belang van de godsdienst en de onmogelijke relatie tussen godsdienst en politiek in de islam. De eerste zin van het boek zet de toon: *God wilde dat de islam een godsdienst was, de mensen wilden er politiek van maken. Godsdienst is algemeen, universeel en allesomvattend; politiek is bekrompen, beperkt, tribaal, lokaal en tijdelijk.* Hij schaarde zich met dit standpunt aan de zijde van secularistische denkers als 'Ali 'Abd ar-Raziq, die in zijn werk uit 1925 *Al-Islam wa 'Usul al-hukm. Bahth fil-khilafa wal-hukuma fil-islam (De islam en de principes van de staatsmacht. Een onderzoek naar het kalifaat en de regering in de islam)* het bestaan van staatsmacht in de islam ontkende. Volgens 'Abd ar-Raziq was Muhammad als profeet enkel een religieus en geen wereldlijk leider. Al-'Ashmawi voegde wat nuances toe, maar onderschreef het principe dat het voorbeeld van Muhammad niet de basis kon vormen om een specifiek islamitisch staatsgezag te verplichten of rechtvaardigen.

De meeste secularistische denkers stellen zich tot doel het politieke leven en het staatsgezag te bevrijden van het juk van de godsdienst. Al-'Ashmawi's uitgangspunt was echter fundamenteel verschillend. Het was niet zijn betrachting de politiek of de staat onafhankelijk te maken van de godsdienst. Voor hem was dit een vanzelfsprekendheid. Zijn streefdoel was net het tegendeel, hij wou de godsdienst vrijwaren voor politieke manipulatie. Politiek is volgens al-'Ashmawi de meest laakbare en perfide vorm van menselijk handelen. Elke band tussen politiek en godsdienst vormt een ontoelaatbare inmenging van de mens in de aangelegenheden die enkel God toekomen. Al-'Ashmawi was minder bekommerd om het veiligstellen van de seculiere staat, dan wel om het gaaf houden van de spiritualiteit die hij zag als noodzakelijke voorwaarde voor een humanistische samenleving.

Het boek was een striemende aanklacht tegen de instrumentalisering van de islam voor politieke doeleinden en tegen zij die de islam gebruikten om hun eigen politieke actie te sacraliseren en zich zo

immuun te maken voor kritiek. Hij richtte zich daarbij niet zozeer tot de politieke klasse, al hoopte hij bij hen wel gehoor te vinden, maar wel tot zij die zich opwierpen als de behoeders van de rechte leer. Daarbij viseerde hij vanzelfsprekend de extremistische en terroristische bewegingen. Hij weerlegde de dubbele pijler van hun ideologie: hij ontzegde hen het recht om het Godsgezag te zien als de basis van de staatsmacht en verwierp hun aanspraak om via de jihad hun politieke doelstellingen te bereiken. Hij keerde zich echter vooral tegen de islamistische intelligentsia – journalisten, academici en schrijvers – en het conservatieve islamitisch establishment die eenzelfde pleidooi hielden om een islamitische regering te installeren en de *shari'a* in te voeren. Hij verdedigde met vuur de stelling dat de islam zich niet uitsprak over de structuur van het staatsstelsel dat in een islamitisch land kon ingevoerd worden, maar wel over de waarden waarop dit gebaseerd moest zijn, met name respect voor de mensenrechten en voor de rechtsstaat. En hier kon de *shari'a* inderdaad helpen, niet als rechtssysteem maar als moreel kompas voor het recht. Zijn ideaal was de grondwettelijke democratie die de rechtsstaat garandeert.

Het boek verscheen in een zeer gespannen klimaat waarin het seculiere denken onder zware druk stond van de islamitische beweging. Nadat Sadat aan de macht kwam in 1970 en ruimte liet voor de vroegere opposanten van zijn voorganger Nasser was er sprake van een vrij spectaculair 'islamitisch ontwaken'. Op wetgevend vlak leidde dit tot verschillende voorstellen om het vigerend recht te islamiseren. Deze werden niet gerealiseerd, maar in de grondwetsherziening van 1981 werden de 'principes van de *shari'a*' wel als belangrijkste bron van de wetgeving erkend. Er was terroristische oproer, die uiteindelijk tot de moord van Sadat zou leiden in 1981. Het islamitische activisme leidde tot een steeds verdere islamisering van de samenleving, beginnend aan de universiteiten. De druk op de gematigde denkers werd opgevoerd met intimidaties, aanklachten wegens ketterij – die bijvoorbeeld professor Hamid Nasr Abu Zayd in ballingschap naar Nederland dwongen – en zelfs aanslagen zoals op de seculiere denker Farag Fauda en de Nobelprijswinnaar Naguib Mahfouz.

Al-'Ashmawi liet zich evenwel niet muilkorven, wat opmerkelijk was gezien zijn hoge functie aan de staat. Het boek leidde tot een heftige polemiek met Fahmi Huwaydi, de toonaangevende editorialist van al-Ahram, de belangrijkste krant in Egypte. Uiteindelijk zou ook de Groot-imam van de Azhar Gad al-Haqq zich in de polemiek mengen en het boek verbieden omwille van ketterse ideeën. Het vereiste de tussenkomst van de toenmalige president Mubarak om het verbod op te heffen.

Een eigenzinnige jurist en humanist.

Al-'Ashmawi was een hoge Egyptische magistraat. Hij was afkomstig uit de hogere burgerij van Caïro, studeerde rechten aan de Universiteit van Caïro en vervoege in het begin van de jaren 1950 het Openbaar ministerie. In de jaren 1970 was hij op het ministerie van Justitie staatsraad voor constitutioneel recht en in die hoedanigheid verzette hij zich met klem tegen de islamisering van de Grondwet. Hij aarzde niet zijn standpunten ook publiekelijk te verdedigen: hij publiceerde ze in boekvorm en schreef columns in Arabische en Engelstalige kranten. Hij kwam hierdoor op het einde van de jaren 1970 voor een eerste maal in conflict met het religieus establishment. Na een rauwe uithaal van de minister van Religieuze aangelegenheden 'Abd al-Mu'nim Nimr die hem ervan beschuldigde de islam te provoceren werd al-'Ashmawi ook publiekelijk van geloofsafval beschuldigd. Vanaf dat moment zou hij onder personenbescherming staan.

In de jaren 1980 maakte hij carrière als voorzitter van het hof van Assisen van Caïro en van het Hoge hof voor de staatsveiligheid, dat terroristische misdaden volgens het uitzonderingsrecht behandelde. Ook toen liep hij niet in het gareel. Met een aantal opzienbarende arresten sprak hij communisten en Nasseristen vrij op basis van de vrijheid van meningsuiting maar ook *jihadi* terreurverdachten omdat het politieonderzoek gebrekkig verlopen was en de verdachten gefolterd waren. Hij doceerde aan de Universiteit van Caïro en was een graag gezien spreker aan de American University in Caïro en Amerikaanse universiteiten. Het staafde zijn steeds talrijker wordende tegenstanders – ook binnen de rechterlijke macht – in hun overtuiging dat hij te prowesters en tegen de islam was.

Alhoewel hij zich niet liet betrappen op enige politieke aanhorigheid, werd hij toch eerder in het linkse kamp gesitueerd. In tegenstelling tot veel andere intellectuelen die na het einde van het Nasserisme hun linkse seculiere ideeën inruilden voor het onder Sadat meer salonfähige gematigde islamisme bleek hij wat standvastiger te zijn. Hij aarzde om zichzelf een 'liberale' islamitische denker te noemen omdat term te beladen was. Hij ontkende dat de 'liberale' islam naar atheïsme en secularisme leidde, maar verkoos de term 'verlicht' (*mustaniir*), het epitheton dat pater Anawati van het IDEO voor hem reserveerde. (Anawati, 1989). Hij was zelf geen 'alim' of islamitische geleerde en zijn tegenstanders lieten niet na dit als argument te gebruiken om zijn ideeën te denigreren. Hij bleef echter het recht opeisen om als jurist uitspraken te doen over het islamitisch recht en de islam in het algemeen.

Al-'Ashmawi was een minzaam, wat ijdel man die zichzelf in de eerste plaats zag als een religieuze

humanist. Zijn hart lag in het denken over religie en filosofie. In 1959 publiceerde hij op zeventwintigjarige leeftijd zijn eerste boek, *Ana al-wudjud (Ik ben het Zijn)*, een eerste oefening in wat zijn verder werk zou kenmerken. Het werk vormde een hybride combinatie van het Frans existentialisme en een onbestemd religieus bewustzijn. Hij formuleerde erin zijn eigen theorie over humanisme, existentialisme en hun band met de spiritualiteit. Hij zou dit filosofische pad nooit meer verlaten. Hij stelde zich toen reeds als objectief een band te smeden tussen de westerse filosofie en het oosterse denken, om te komen tot een geïntegreerd mensbeeld. Deze zoektocht naar een synthese tussen de westerse rationaliteit en de oosterse (niet strikt noodzakelijk islamitische) spiritualiteit zou niet enkel het leidmotief worden van zijn religieus-filosofisch georiënteerde werken, maar het zou ook de centrale gedachte worden die zijn stellingen over staat en recht in de islam schraagt.

Oost en West

Al-'Ashmawi's visie op de relatie tussen Oost en West is sterk beïnvloed door het tijdsgewricht. De ideologische strijd die in Egypte en in de hele Arabische wereld volgde op het einde van het Nasserisme deed, met steun van het Westen, de balans vrij vlug kantelen in het voordeel van de rechtse – islamitische nationalistenaangevoerd door Saoedi-Arabië.

In 1973 verscheen *Hisad al-Aql fi ittiddjahat al-masir al insani (De Oogst van de Rede met betrekking tot de tendensen in de vooruitgang van de mens)*. Het was een tijd waarin de auteur zich nog onbekommerd leek te kunnen concentreren op zijn groot project, namelijk het formuleren van een globale filosofie van de mens. De eerste stap daarin was het maken van een status quaestionis van het denken in de islamwereld en het Westen. Het boek was opgevat als het eerste deel van een vierluik, maar het zou nooit een vervolg kennen. Zijn 'grand oeuvre' zou er nooit komen. Hij werd ingehaald door de rasse islamisering van de samenleving en zou teveel benomen worden door de (juridische) strijd over de islamisering in Egypte. Het ontgoochelde hem dat hij van zijn project afgeleid werd door een woordenstrijd die de islam herleidde tot een discussie over rechtsregels.

Het oosters en westers denken moesten volgens hem op gelijke wijze objectief en wetenschappelijk bestudeerd worden. Hij wou uit beide die elementen distilleren die de basis konden vormen voor een nieuwe filosofie. Voor hem was het duidelijk: 'De westerse geest heeft de methode, de oosterse geest heeft het geloof'. Wat vervolgens moest gebeuren was 'een methode geven aan een geloof zonder methode en een nieuw geloof aan een methode zonder geloof'. Dit betekende dat de westerse wetenschappelijke methode ook op de

fundamentele bronnen van de islam toegepast moest worden.

In zijn analyse vertrok hij van de vaststelling dat 'sinds kort' – het begin van de jaren 1970 – de tijd van de technologie begonnen was waarin de wetenschappelijke vooruitgang het leven van de mens op een uitermate positieve manier beïnvloedde. Hij zag deze tijd van de technologie als een erfgenaam van de tijd van de ideologie. In tegenstelling tot de ideologieën was de technologie een sterke unificerende kracht. Ideologie verdeelde de wereld en de mensheid in twee kampen, het kapitalistische en het socialistische, en was louter een zaak van het Westen en het Oostblok. De overige regio's van de wereld waren nog te zeer verwickeld in de nationale bevrijdingsstrijd of de natievorming om in deze periode een actief te kunnen participeren. De technologische ontwikkelingen vormden echter een middel om deze tegenstelling te overstijgen. Technologie en wetenschappelijke vooruitgang beperkten zich immers niet tot slechts één van beide kampen. Bovendien konden ook die regio's die om verschillende redenen geen plaats hadden in het wereldbeeld van de tijd van de ideologie, maar er wel het passieve slachtoffer van waren, zich ontwikkelen door gebruik te maken van de technologische vooruitgang.

Maar zo waarschuwde al-'Ashmawi, technologie mocht niet alleen een consumptiegoed zijn. De maatschappij moest ook de kennis ervan kunnen verwerven, participeren in ontwikkeling en research en zelf produceren. Anders riskeerde men dat de bevolking het als een vreemd goed bleven zien en zich opnieuw zou terugtrekken in hun traditionele visie of zich tot radicale bewegingen keerden. De tijd van de ideologische tegenstellingen dreigde hiermee terug te keren. Bovendien was technologie geen doel op zich en moest het ingekapseld worden in een waardensysteem, wat een religieuze dimensie vereiste.

Het belang van de godsdienst

In deze analyse voelde al-'Ashmawi zich verwant met de generatie schrijvers uit de jaren 1920 en 1930 zoals 'de deken van de Arabische literatuur' Taha Hussein die het positivisme, rationalisme en de verworvenheden van de moderne wereld (i.e. de westerse cultuur) verdedigden maar terzelfdertijd de eigenheid van de oosterse psyché en cultuur onderstreepten.

Al-'Ashmawi toonde zich ook een aandachtig lezer van de Syrische marxistische filosoof Sadiq al-'Azm (1934 – 2016). In zijn boek *Naqd al-fikr al-dini (De kritiek van het godsdienstig denken)* uit 1969 meende al-'Azm dat de wetenschappelijke methode incompatibel was met de exegetische, scholastieke methode van de doctrinaire islam en dat er dus

geen symbiose kon bestaan tussen islam en het wetenschappelijk denken. Hij maakte echter wel een onderscheid tussen de islamitische doctrine en het islamitisch bewustzijn. Dit laatste zo meende hij kan zich wel verzoenen met de wetenschappen wanneer het zich bevrijdt van de ketens van het doctrinair denken. Al-'Ashmawi maakte dezelfde scheiding tussen het religieus denken en de godsdienst. Het eerste was de door de mens gecreëerde structuur van de godsdienst, het tweede stond voor de originele religie – los van menselijke manipulatie. De godsdienst kon alleen vrij worden als het traditionele denken afgeworpen werd. De noodzakelijke voorwaarde om de wetenschappelijke methode (uit het Westen) over te kunnen nemen was dat de emancipatie van de moslim van het traditionele denken. De technologie was het middel om de traditionele – in zichzelf gekeerde – samenleving open te gooien en op de buitenwereld te richten.

Het was echter in Tawfik al-Hakim (1898 – 1987), de vader van het modern Arabisch theater, dat al-'Ashmawi een ware geestesgenoot vond. Zij deelden niet alleen eenzelfde professionele achtergrond – al-Hakim was ooit ook magistraat geweest – maar ook eenzelfde filosofisch religieuze kijk op de wereld. Al-'Ashmawi onderschreef al-Hakim's visie op het nationalisme dat het thema vormde van diens werk *'Awdat ar-Ruh, (De terugkeer van de Geest)* uit 1933. Het antwoord op het Europees kolonialisme was niet het gewapend verzet maar een oproep tot een spirituele renaissance gebaseerd op de fierheid voor het eigen Egyptisch erfgoed. Al-Hakim getuigde daarbij van een diepe religiositeit en spiritualiteit. Hij zag zichzelf als een bewoner van twee werelden: de spirituele en materiële, de goddelijke en de menselijke. Het leven was de zoektocht naar de combinatie tussen beide, tussen het hart en het intellect zoals hij in zijn werk *'Awdat al-Wahy (De terugkeer van het Bewustzijn)* uit 1974 aangaf. Net als al-'Ashmawi wees Tawfiq al-Hakim het pure legalisme in de islam van de hand en veroordeelde hij het formalisme dat zich louter op het materiële uiterlijke richt, zonder spirituele diepgang. Het was ook de reden waarom hij het voorwoord schreef van *De Oogst van de rede*.

Deze ideeën passen in de lange intellectualistische traditie van het Egyptisch exceptionalisme waarin het Egyptisch nationalisme en spiritueel denken refereert aan de oud-Egyptische cultuur en godsdienst. Al-'Ashmawi trok de lijn scherp door. Het religieuze bewustzijn bestond volgens hem niet uit de belijdenis van een geopenbaarde godsdienst, maar was anterior eraan en zou blijven bestaan wanneer de godsdiensten zouden verdwijnen. De islam van de klassieke doctrine was voor hem een door mensen gecreëerd systeem, net zoals alle andere monotheïstische godsdiensten. De Koranische islam was een universele islam die de gelijkheid tussen de godsdiensten voorstond (5:69).

Al-'Ashmawi pleitte al in zijn eerste boek *Ik ben het Zijn* voor een *kulliya*, een holistisch benadering van religie. Hij werkt dit verder uit in boeken als *Development of religion* uit 1986 dat in zeer beperkte oplage verscheen en op latere leeftijd in oefeningen als *Religion for the future* dat echter nooit gepubliceerd werd.

Het was ongetwijfeld dit facet in zijn denken dat het meest onrust wekte. Het conflict dat hij in 1979 had met de minister van Religieuze aangelegenheden ging niet over zijn interpretatie van de *shari'a*, maar wel over zijn visie op religies en het pleidooi voor een universele godsdienst. Zeer recent werd het thema even opnieuw nieuwswaardig. Naar aanleiding van de Akkoorden van Abraham, die onder Amerikaans initiatief de relaties tussen Israël

en een aantal Arabische landen normaliseerden, werd in de Arabische wereld gesproken over een nieuwe zogenaamde 'Abrahamistische religie'. Het nieuws haalde amper de westerse pers, maar de Koptische paus Tawadros II en de Groot-imam van de Azhar veroordeelden dit publiekelijk en formeel.

Al-'Ashmawi was authentiek in zijn streven naar een humanisme dat op spiritualiteit gebaseerd moest zijn. Zijn visie op de relatie tussen Oost en West schraagde dit. Hij bestreed het obscurantisme en militantisme in de islam. Zijn ideeën waren wellicht niet steeds zo origineel als hij zelf gewenst had, maar hij vormde een zeldzaam tegenwicht in een samenleving die steeds conservatiever werd.

Dirk DEBEAUSSAERT

Bibliografie

Anawati, G.C., Un plaidoyer pour un islam éclairé (mustanîr): le livre du juge Mohammad Sa'îd al-'Ashmawî, al-islâm al-siyâsî (L'islam politique) in *MIDEO* 19, 1989, 91-128

'Ashmawi, Muhammad Sa'id Al-, *Ana al-Wudjud*, Cairo 1959

'Ashmawi, Muhammad Sa'id Al-, *Hisad al-Aql fi ittidjahat al-masir al insani*, Beiroet 1973

'Ashmawi, Muhammad Sa'id Al-, *Development of Religion*, s.l. 1986

'Ashmawi, Muhammad Sa'id Al-, *Al-Islam as-siyasi*, Sina lin-nashr, Cairo 1987

'Ashmawi, Muhammad Sa'id Al-, *l'Islamisme contre l'islam (préface de Richard Jacquemond)*, Editions La découverte, Paris 1989

'Ashmawi, Muhammad Sa'id Al-, *Islam and the political order*, Cultural Heritage and Contemporary Change Series IIA. Islam, Vol. 1, The Council for Research in Values and Philosophy Washington D.C. 1994

'Azm, Sadiq Al-, *Naqd al-fikr al-dini*, Beiroet 1969.

Mahfouz, Naguib, *Dreams of Departure. The last dreams published in the Nobel Laureate's lifetime*, (translated by Raymond Stock), The American University in Cairo Press, Cairo & New York 2007

Sedgwick, Mark, *Muhammad Abduh. A Biography*, AUC Press, Cairo 2009